

Tradicija naspram neotradicionalizma: islam između vjere i ideologije

Edin Urjan Kukavica

UDK 316.74:28

Brzina smjenjivanja događanja na globalnom prizorištu posljednjih nekoliko godina, od Arapskog proljeća preko vojnog udara u Egiptu do pojave i uspona ISIS-a, kako god nije ostavila dovoljno prostora za detaljniju analizu, tako je postavila nekoliko pitanja konvencionalnom islamu o njegovoj političkoj sadašnjosti i, nešto važnije, budućnosti. Nakon, recimo, demokratskih događanja 2011. godine, matične islamističke skupine – uglavnom, pridružene članice ili izravne nasljednice egipatskog Muslimanskog bratstva – nakon desetljeća izolacije i djelovanja iz opozicije, dobile su priliku da iziđu iz sjene i preuzmu vlast u ekstremno polariziranim društvima gurnutim preko ruba ambisa (samo)uništenja. Na površinu su isplivale sve unutarnje razlike i različitosti koje su vojnim udarom u Egiptu, pojavom ISIS-a, zapadnom i, kasnije, općom intervencijom u Siriji i ne više valom nego cunamijem izbjeglica iz općim ratom zahvaćenog većeg dijela historijskog Šami Šerifa, prisilile su vodeće umove da još jednom, ali ovaj put ozbiljno, promisle o temeljnim pretpostavkama i izvjesnim perspektivama islamskog svijeta pod sve većim utjecajem ideologije tzv. islamističkih pokreta, uključujući i: postepenih naspram revolucionarnih promjena sistema; taktičke

i strateške (zlo)upotrebe nasilja; zauzimanja stava prema državi kao institucionalnom okviru, te interakciji ideološkog i “političkog islama” i njegovom utjecaju na tradicionalno društvo u svim njegovim segmentima i respektivnim razlikovnim osobnostima ali i na tzv. tradicionalni islam, odnosno, dominantni vid prakticirajuće vjeroispovijesne prakse koja je, u određenim dijelovima svijeta i vodećim akademskim i *ulemanskim* umovima poprimila znakovite karakteristike dogme!

S druge strane, ideolozi “političkog islama” nisu gubili vrijeme. Da bi izbjegli identificiranje sa potpunim novotarima, vrlo spremno su našli način da usklade svoje strategije, koncepcije i rasporede aktivnosti usaglase sa potisnutim osjećajima neobrazovanog i vjerski i politički nepismenog naroda i njihovim historijskim nostalgijama, te nikada do kraja razjašnjenim političko-ideološkim stavovima skupina koje su se svojevremeno oslanjale na bratstvo svih muslimana svijeta. U nekim slučajevima čak su i deklarativno pa i faktički preuzeli – radije, preoteli – tekovine i naslijeđe tih skupina predstavljajući se nastavljačima tradicije, nosiocima plamena i, najpogubnije od svega, jedinim ispravnim i pravovjernim sljedbenicima i tumačima vjere ali i nacije! To se dogodilo širom arapskoga svijeta od

Egipta, Tunisa i Maroka, pa preko Sirije, Libije, Jemena, Saudijske Arabije, te do Jordana ali i u Pakistanu, Maleziji i Indoneziji. Ni Bosna i Hercegovina, nažalost, nije pošteđena utjecaja ni novih tradicionalista ni ovog “novog tradicionalizma”, naprotiv.

Otkud uopće potreba za novom tradicijom ili novim tradicionalizmom?

I

Dijelom zbog nesnalazjenja uleme u novonastalim okolnostima, dijelom zbog nesvijesti o globalnim kretanjima, dijelom i zbog nezainteresiranosti i samoživosti najodgovornijih, a dijelom, ne smije se zaboraviti, zbog ideološkog slaganja i podržavanja novih kretanja od strane pojedinaca i nosilaca najodgovornijih funkcija, nastao je vakuum u kojem su sve brojnije neotradicionalističke skupine našle svoj prostor za djelovanje. Najprije se pojavljujući kao pripadnici i sljedbenici opskurnog pokreta nastalog u Saudijskoj Arabiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća koji je svoj prodor u ostatak islamskog, sunnijskog svijeta ostvario u periodu od sedamdesetih do devedesetih godina – kada se, zahvaljujući humanitarnim radnicima / misionarima, javlja i u Bosni i Hercegovini, te da bi se najglasnije javio početkom 21. stoljeća razlikujući se od tradicionalnih bosanskohercegovačkih muslimana izgledom ali i gorljivom privrženosti svim izvanjskim manifestacijama “muslimanstva”. Uskoro njihovo djelovanje postaje neuporedivo angažiranije, najprije na razini pojedinaca a potom i džema’ata, da bi, iz mnoštva razloga koji uveliko prelaze okvire ovog ogleđa, njihovo djelovanje poprimilo sve karakteristike organizirane skupine sa jakom potporom i aktivnim i prešutnim slaganjem institucija. Samo nekoliko godina unazad ovo djelovanje je sa vjersko-osvješćujućeg preusmjerenom na vjersko-nacionalno-političko, odnosno, prešli su sa misionarskog, aktivističkog insistiranja

ka angažiranom “povratku izvornom islamu” na angažirano insistiranje na aktivnom identifikiranju vjerskog i nacionalnog u učešće u političkom životu.

Sporadična glasna promišljanja o pogubnosti ovog vida “političkog islama” i “novog tradicionalizma” kao njegovom najisturenijem ali i najjačem oruđu i upozoravanju na njihove pogubne utjecaje uglavnom su naišla na opću akademsku ali i institucionalnu osudu – u nekim slučajevima i osude na smrt i prateće novčane ucjene. Time i tako se nasilje koje je promovirao ISIS najprije kao uobičajeni *modus operandi* novih tradicionalista, a odmah potom se i standardizira kao rječnik u kojemu za pojmove i riječi poput “šhid” i “džihad” ima mjesta za samo jedno, potpuno neautentično, neargumentirano i nelegitimno – neotradicionalno / neotradicionalističko, da ne kažem novogovorno – tumačenje. Naporedo s tim samo ta dva pojma smjenjuju i zamjenjuju potiskujući ih sve ostale kur’anske i hadiske, tradicijske i tradicionalne vrijednosti islama kako izvornog, tako i uvriježenog.

Zbunjena bh. muslimanska i bošnjačka intelektualna i akademska javnost još uvijek odlaze otvoren i javan razgovor o tome da li predstavlja “novi tradicionalizam” problem ili ne; je li to “novi islam” ili pak samo način djelovanja i prakticiranja oglašavajući se samo formalnim, blijedim i nesadržajnim saopćenjima o jednom zvaničnom mezhebu i jednom važećem akaidu za bh. muslimane, te je tako uzrokovala još veću zbunjenost među prakticirajućim muslimanima u džema’atima kod kojih je sve primjetnije miješanje izvanjskih karakteristika različitih mezhebskih distinktivnih karakteristika, što je i naivno u usporedbi sa masovnom upitanošću o ispravnosti vlastite dosadašnje (tradicionalne) prakse, te sve više prevladavajućom svijesti usklađenom sa neotradicionalističkom ideologijom.

Činjenica je da je kasno za bilo kakvo učinkovito institucionalno preventivno djelovanje, premda još uvijek ima entuzijasta koji

zagovaraju taj i takav pristup. Ni preduzete mjere ne pokazuju znakovit napredak, naročito sa aspekta famoznog “dana poslije”. No, isto tako je činjenica da, suočen sa licem islama kakvo neotradicionalisti pokazuju, a kakvo islam nikada u svojoj historiji, a pogotovo u svojoj doktrini nema i nikada nije pokazivao, zapadni svijet u svome odnosu prema islamu oličenom muslimanima sve više, brže i radikalnije zaokreće udesno. Sve spomenute činjenice govore u prilog tezi da je krajnje vrijeme za obuhvatan i sadržajan razgovor koji će polučiti rezultate u vidu upotrebljivih zaključaka kako se odnositi prema savremenim izazovima u vidu “političkog islama” i “novog tradicionalizma” i koje mjere u kojem pravcu preduzeti u odnosu prema ideološkim i političkim pokretima koji su donedavno kolokvijalno, a odnedavno i zvanično – medijski i akademski – slove kao “islamistički” i “džihadistički”.

Islamizam i džihadizam – dva krila političkog islama

Etimološka analiza savremenog zapadnog, medijskog i akademskog, pojmovnika o islamu, koliko god da je potrebna i zaslužuje pažnju jer bi njome, napose, mnogo stvari bilo neuporedivo jasnije nego što su to sada, je veoma opširna i nije tema ovog ogleada, a i odvela bi nas u sasvim drugom pravcu.

No, svakako ne treba propustiti priliku i spomenuti makar osnovne, parametralne i referentne odrednice. Prije svega, jasno je da Zapadni i islamski teoretičari ne poimaju jednako pojmove “religija” i “vjera”. Naime, zapadnjačko poimanje religije, zasnovano na njihovom, uglavnom kršćanskom, iskustvu, svodi vjeru samo na obredni domen. U islamu je stvar znakovito drukčija; muslimani svoju vjeru nazivaju “din”, što u doslovnom prijevodu sa arapskog jezika znači “način života”. Osim toga, arapska riječ za “islamiste” – “islamijun” ne postoji ni u Kur’anu Časnom, a ni u referentnoj literaturi. U Kur’anu se spominju muslimani (muslimun) i vjernici (mu’minun).

Nadalje, značajan dio poslanstva Poslanika Muhammeda, s.a.v.a., kao i hilafeta prve četverice halifa, predstavlja njihova državnička uloga, političko djelovanje i administrativno-pravno reguliranje funkcija državne zajednice što je izravan pokazatelj, pa i dokaz, da je bavljenje politikom ne samo dopušteno i u skladu sa Kur’anom Časnim i sunnetom Allahovog poslanika nego i obaveza. Odnosno, znakovito strožije, ko god je u mogućnosti da se bavi politikom i da time doprinese općem dobru – u skladu sa islamskim nalogima i zabranama – a to ne čini, ili samo poriče, u Kur’anu časnom se naziva grješnikom, čak nevjernikom. A pojmovi “politički islam” i “islamizam” ukazuju na postojanje političke verzija islama koja se razlikuje od samoga islama. Šta je to što “politički muslimani” ili “islamisti” rade, a da potrebuje poseban termin kojim bi se razlikovali od ostalih muslimana?

Ono što se naziva “islamizmom” ili političkim islamom je ideologija koja traga za uspostavljanjem islamske države zasnovane na islamskom pravu ili šeri’atu. Kao takav, jednim (manjim) dijelom, javlja se kao rezultat protesta na socijalnu nepravdu, a drugim (većim) kao reakcija na kontinuitet historijskih frustracija, odnosno, kao odgovor na dominaciju zapadne civilizacije, a najvećim, kao objašnjenje za očiglednu zaostalost velikog dijela islamskog svijeta što se manifestira slabošću prakticiranog ili slabim prakticiranjem islama i odustajanjem od poštovanja temeljnih islamskih naloga i zabrana. Za svoj politički cilj – idealnu, islamsku državu – islamisti koriste raspoloživa politička, socijalna i obrazovna sredstva.

“Džihadisti” ili militantni islamisti s jedne strane slove kao oružano krilo političkog islama, dok sa druge strane, uopće ne vjeruju u mogućnost popravljavanja postojećeg sistema koji je, prema njihovom mišljenju, nepopravljivo korumpiran, bespovratno bezbožnički i beznadežno nepopravljiv. Njihova borba protiv takvog stanja odvija se u dva pravca. Prvi, otvorena upotreba sile i terora, što oni

ne smatraju samo prihvatljivim nego i svetim, jedinim pravim džihadom. Nikada nije suvišno još jednom podsjetiti da je džihad, ustvari, prije i poslije svega, unutrašnji trud i svakodnevni napor svakog muslimana da postane bolja osoba, doslovno "stremljenje Božijim putem". Drugi pravac odvija se u smjeru zalaganja i nametanja, pa i upotrebom sile, strogo, neki kažu konzervativnog oblika sunnijskog islama i potpuni antimodernizam, što se ponajbolje ogleda u ekstremnom protivljenju bilo kojem obliku ženskih prava, makar se ona ticala i osnovnog obrazovanja, te emancipacije u bilo kojem vidu, čak i ako je riječ o posjeti ljekaru. Osim toga, ogorčeni su protivnici ši'izma i tesavvufa – ši'ija i derviša – koje smatraju zabludjelim sektama, te demokratije i bilo čega što dolazi sa Zapada (čemu pristupaju – dovoljno zanimljivo napose – iznimno selektivno!).

Sebe smatraju nasljednicima i zastupnicima *selefe* – prve i najodabranije generacije muslimana koji su živjeli uz Allahovog poslanika Muhammeda, s.a.v.a., a svoj vid prakticiranja islama i šeri'ata jedinim ispravnim te, stoga, ne prezaju ni od primjene najokrutnijih metoda, naročito u domenu kažnjavanja (odsijecanjem udova, kamenovanjem do smrti...). Svi sportovi i igre su zabranjeni, a stadioni i mjesta sportskih nadmetanja pretvoreni su u mjesta javnih pogubljenja. Osim toga, potpuno odbacuju bilo kakvu mogućnost i pravo na sumnju, a svako neslaganje i raspravu smatraju nedozvoljenom aktivnosti i neupitnom herezom. Ovakvim stavovima i aktivnostima islam je iz vjere spušten na nedopustivo nisku razinu ideologije, odnosno islamizam.

Evropa i muslimani

Činjenica je da je ISIS veliki broj dobrovoljaca regrutirao u zemljama Zapadne Evrope među konvertitima, ali uglavnom iz redova druge i treće generacije muslimana čiji su preci originalni doseljenici iz sjevernoafričkih zemalja u Evropu.

Muslimani u Evropi žive već dugo, bez puno ograde moglo bi se govoriti o stoljećima. Zahvaljujući manje-više brojnim postkolonijalnim migracijama i tolerantnom odnosu državnih i pravosudnih institucija evropskih država, nekadašnjih kolonijalnih sila, muslimani su i prije posljednjeg plimnog izbjegličkog vala bili prisutni u gotovo svim većim evropskim zemljama. Dug i mukotrpan proces kroz koji su evropske zemlje sa svojim stanovništvom prošle u smislu "posipanja pepelom po glavi" i odricanja od vlastite neslavne kolonijalne i nacističke prošlosti ponajviše se odrazio na planu suosjećanja sa manjinama, naročito etničkim i vjerskim. Stranci općenito, dakle i muslimani, prihvatani su bez mnogo predrasuda, moglo bi se reći sa dobrodošlicom, dijelom kao migranti / izbjeglice kojima su u njihovim domovinama uskraćena osnovna ljudska prava, dijelom nastojeći ispraviti historijske nepravde koje su njihovi preci učinili, a dijelom i zbog niske cijene koštanja radne snage, nerijetko i vrlo kvalificirane.

Zahvaljujući grizodušju državnih i pravosudnih institucija, te jedno vrijeme i rastućoj toleranciji evropske politike prema imigrantskim i manjinskim zajednicama, Alžirci u Francuskoj, Marokanci u Španiji, Turci u Njemačkoj ili Pakistanci u Britaniji, dobili priliku da steknu državljanstvo. Imigrantima su osigurani besplatni kursevi jezika, mogli su računati na izdašnu socijalnu pomoć, a u velikom broju slučajeva uživali su prednosti i pri zapošljavanju. No, dijelom zbog kulturološkog naslijeđa koje su donijeli sa sobom, a dijelom zbog svojevrsnog otpora zemlji domaćinu, ponavljam, nekadašnjem kolonizatoru, muslimani starijih generacija su se, po svaku cijenu, odbijali asimilirati pa čak i prihvatiti jezik i zakone novih domovina zadržavajući jak osjećaj nacionalnog identiteta. Umjesto toga, razvili su vlastite zajednice, a domalo potom i prave mreže kojima su uvezali najprije zemljačke a potom i srodne, uglavnom zavičajno / domovinski organizirane, muslimanske zajednice, postepeno se pretvarajući

u male, kulturno homogene nacije. No, isto tako stoji tvrdnja da su i u tim malim, jedno ili višenacionalnim zajednicama, samovoljna neuspješna integracija, vlastiti neuspjesi i time uzrokovan unutarnji nemir, vremenom akumulirali znakovit bijes, osjećaj koji je često najkobniji katalizator nezadovoljstva i frustracija koji uglavnom eruptiraju u najmanje očekivanom trenutku i na najslabijem mjestu.

Muslimani su u Europi mogli izabrati hoće li (žele li) se potpuno, djelimično ili nikako integrirati u socijalna i sva druga događanja zemlje domaćina. Međutim, kriza identiteta koja je spomenute male, neintegrirane nacionalne zajednice koje su funkcionirale na vlastitoj razini (mnogi stanovnici tih dijelova evropskih gradova nikada nisu naučili ni jezik), u velikoj mjeri je, paradoksalno napose, utjecala na potpuno ili djelimično otuđenje. Druga generacija migranata, oni sa državljanstvima i putnim ispravama novih domovina oslanjajući se na izdašnu socijalnu pomoć, veliki broj potomaka prve generacije doseljenika, naročito onih iz sjevernoafričkih zemalja, odabrali su da budu slabo obrazovani i nezaposleni, da životare na marginama kriminalnih dosjea stalno u sukobu, na prvi pogleda, sa svojim okruženjem, a ustvari sa samim sobom. Kao takvi postali su lahka meta i žrtva svih onih koji im obećavaju brzo upotpunjenje praznih života i lahko iskupljenje svih grijeha.

II

Gdje je u ovoj cijeloj priči Bosna i Hercegovina i bh. muslimani, odnosno Bošnjaci?

Iako se čitaocu slijedeća tvrdnja može učiniti prefilozofskom ili preteorijskom, međutim, značajna je činjenica, kojoj je općenito posvećeno malo pažnje, ta da se muslimani već generacijama obrazuju na literaturi koju su pisali njihovi neprijatelji. Drugim riječima, zbog propuštene prilike da iskoriste demokratske promjene iz devedesetih godina

prošlog stoljeća u kojima su bh. muslimani (Muslimani, kasnije Bošnjaci) imali iznimno značajnu ulogu, pokrenu aktivnosti i procese koji bi za cilj imali svaku vrstu obrazovanja od historijskog i općecivilizacijskog preko vjerskog do socijalnog i političkog, Bošnjaci se još uvijek posmatraju tuđim očima.

Zato je slika koju su iz tih i nekih drugih izvora sumnjivog kvaliteta, a i iz usmene predaje, stekli o svojoj historiji, kulturi, mjestu i ulozi, dakle o sebi općenito, razumljivo, sasvim iskrivljena, distorzirana, fragmentirana, rudimentarna i potpuno pogrešna. Dokaza za ovu tvrdnju ima više nego što ih se uopće može nabrojati, a kamoli spomenuti makar većinu. Kao ilustraciju dovoljno je navesti da ogromna većina Bosanaca i Hercegovaca ne zna ništa o svome etničkom porijeklu, autohtonosti i autentičnosti svoga postojanja u Evropi; ne zna ništa o svojoj i prošlosti prostora / teritorija na kojem živi od prahistorije, preko ilirskog i rimskog doba i srednjeg vijeka do danas, samo su čuli za neke od najznačajnijih historijskih ličnosti iz tih perioda, ali tek sa maglovitom predodžbom ko su ti ljudi doista bili u evropskim historijskim okvirima i šta su značili u svome vremenu. Ogromna većina Bošnjaka, svih obrazovnih i socijalnih razina i slojeva, još uvijek vjeruje da je islam u Bosnu i Hercegovinu stigao 1463. godine sa vojskom sultana Mehmeda II Osvajača i da su potomci ili ostaci osmanskih Turaka. Vjerovatno treba navesti da ogroman broj Bošnjaka, čak ni onih na najodgovornijim političkim i nacionalno značajnim, pa i vjerskim funkcijama ne zna šta je to bošnjaštvo, zašto je uopće bitno jesmo li muslimani, Muslimani ili Bošnjaci, kakva je razlika između naroda i nacije, zemlje i države. Sve to, zajedno i pojedinačno, uz brojne traume iz prošlosti i sadašnjosti, dovelo je do znakovite krize identiteta koja je otvorila prostor za pojavu i djelovanje vrlo uniformne, dobro finansirane i očevidno koordinirane skupine koja će među bosanskohercegovačkim ali i balkanskim muslimanima uzrokovati razdor pozivajući ih na jedinstvo.

Bošnjaci između vjerskog i nacionalnog identiteta

Nipošto ne treba zanemariti činjenicu da su balkanski i, u nešto manjoj mjeri, bosansko-hercegovački muslimani vjerska skupina vrlo šarolikog etničkog / nacionalnog i jezičkog sastava. Isto tako nije za zanemarivanje ni činjenica da se u ogromnom procentu radi o ruralnom stanovništvu sa brojnim distinktivnim socio-ekonomskim i kulturnim karakteristikama koje su se intenzivirale i specificirale nakon masovnih pomjeranja stanovništva tokom ratova na području bivše Jugoslavije (1991-1999) kada se veliki broj tih muslimana naselio u gradovima mijenjajući svoj prirodni habitat za nešto što im ni po čemu nije odgovaralo. Osim toga, bh. muslimani, nipošto se ne smije smetnuti sa uma, žive na području koje (nažalost) ima vrlo veliku specifičnu težinu u regionalnom ali i globalnom geopolitičkom kontekstu, a kojim u posljednjih stoljeće i po dominiraju i politički i militantni etnički i vjerski nacionalizmi, velikodržavni projekti sa znakovitim teritorijalnim pretenzijama, zbog čega su samo u posljednjih stotinu godina bili najbrojnijim žrtvama masovnih protjerivanja i progona, iseljavanja i preseljavanja, te, konačno, u posljednja dva rata vođena na ovom području i masovnih ubistava i genocida. Sve gore navedeno jesu elementi koji otvaraju prostor za naročitu vrstu vjerske, nacionalne, političke, ali i svake druge mobilizacije. Toj slabosti u prilog ide i činjenica da se nacionalni identitet bosansko-hercegovačkih i muslimana iz Sandžaka, za razliku od, naprimjer, Albanaca, odvijao duž linije i temeljem vjerskog identiteta i činjenice da su u bivšoj SFR Jugoslaviji samo formalno bili priznati kao narod / nacija, a faktički bili u statusu manjine.

Jedan od procesa koji se odvijao naporedno sa demokratskim promjenama devedesetih godina prošlog stoljeća je i politizacija muslimana, odnosno, njihov izlazak u politički život, osvajanje biračkog povjerenja i suučesće

u vlasti. Uzročno-posljedično dolazi i do nacionalnog osviještenja što ponajbolje ilustrira promjena naziva dotadašnje nacionalne odrednice Musliman u Bošnjak (1993) s jedne, a sa druge strane i jačanja veze između vjerskog i nacionalnog identiteta. Ovaj proces koji je, u velikoj mjeri, karakterizirao promjene u svim postkomunističkim zemljama, u Bosni i Hercegovini je bio najočigledniji i imao je višestruk značaj. S jedne strane, time se popunila historijska "praznina" u kojoj su se nakon samoidentifikacije Srba sa pravoslavljem / svetosavljem i Hrvata sa rimokatoličanstvom, našli samo bh. muslimani, a sa druge ona predstavlja otvoreno zalaganje onovremenih političkih, vjerskih i intelektualnih autoriteta da se vjerska identifikacija izjednači ili, makar, učini osnovom nacionalne. Koliko god je to ne samo imalo smisla nego i bilo nužna potreba u cilju ojačavanja identiteta i zbivanja nacionalnih redova na prostoru na kojem je religija imala glavnu ulogu u definiranju i koncipiranju nacionalnih identiteta i diferenciranju etniciteta – u smislu utvrđivanja etničkih / državnih teritorija i granica – kasnije će se pokazati sve manjkavosti te zamisli.

Ta simbioza vjere i politike, odnosno, preciznije, vjerskih institucija i službenika i političkih stranaka i njihovih prvaka, samo je u Bosni i Hercegovini doživljena kao otkriće i sloboda. Intenziviranje učešća vjerskih službenika u političkom životu – nekih institucionalno, a nekih i osobno – paradoksalno napose, odrazilo se na socio-kulturološkom planu i to na zanimljiv način: s jedne strane u vidu popularizacije, odnosno omasovljenja javnih manifestacija vjerske prakse, a sa druge kao znakovito individualiziranje vjere. Te dvije manifestacije novostečene slobode trebale su doprinijeti jačanju vjerskih institucija, ali su, protivno svim očekivanjima, uzrokovale pojave koje će, gotovo neopaženo, unijeti demokratiju i u vjeru što će posljedično rezultirati znakovitim gubljenjem monopola vjerskih zajednica

koji su one do tada imale nad institucionaliziranom vjerom, odnosno oblicima vjerskog života, što se naročito pogubnim pokazalo u slučaju Islamske zajednice ili u zajednicama muslimana u bivšoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini. Umjesto očekivanog približavanja imama i njihovih džema'ata, došlo je do njihovog međusobnog udaljavanja i otuđivanja, te znakovitih osobnih, političkih i, na kraju, i doktrinarnih sukobljavanja.

Vidljivost islama i muslimana u BiH doista je imala utjecaj na islamizaciju muslimana, ali ne na način koji je bio najočekivaniji i najpoželjniji nego, naprotiv, u vidu daljeg raslojavanja i dublje podjele i to, najprije, po osnovu promjene izgleda vjerske prakse.

*Bošnjaci muslimani
pred novim izazovima*

Rat je bio idealna prilika za dolazak u Bosnu i Hercegovinu brojnih islamskih / muslimanskih vladinih i nevladinih humanitarnih organizacija (NVO), mnogih, vjerovatno, sa sasvim drukčijim, nimalo humanitarnim namjerama. Među njima je, naravno i očekivano, bio i određeni – nipošto značajan – broj dobrovoljaca, popularno nazvanih mudžahedina, koji su iz iskrene namjere i osjećaja osobne odgovornosti došli da se bore rame uz rame sa borcima Armije RBiH. No, ne treba zanemariti ni veliku vjerovatnoću da su međunarodni obavještajni krugovi bili veoma zainteresirani ne samo za Bosnu i Hercegovinu i muslimanske dobrovoljce nego i za perspektive razvoja događanja na ovom iznimno trusnom i osjetljivom području na kojem žive autentični i autohtoni evropski muslimani, odnosno muslimani Evropljani. Isto tako, poznato je da je većina tih “NVO-ova” sponzorirana od vlada koje slijede ili, u najmanjem, podržavaju ono što će kasnije postati poznato kao vehabizam i, još kasnije, selefizam, ide ruku pod ruku sa činjenicom da su to neke od najbogatijih zemalja Perzijskog zaljeva, Saudijska Arabija prije svih, ali i sa

neporecivošću da su te zemlje, uz Iran i Tursku, jedine bile spremne pomoći bosanskim muslimanima u njihovoj borbi za opstanak. Ostatak svijeta nije pokazao baš preveliku zainteresiranost, a ako i jeste, onda je ona išla u sasvim drugom smjeru.

Međumuslimansko bratstvo, nezainteresiranost međunarodne zajednice za pravdu u BiH, a kamoli pravedno rješavanje i završetak rata u našoj zemlji, s jedne strane, a sa druge, gorljivost i neupitna privrženost izvanjskim oblicima iskazivanja vjere tih arapskih humanitaraca / misionara, privukli su određeni broj Bosanaca i Hercegovaca, od kojih će se formirati odred “El-Mudžahid”, čiji su pripadnici bili arapsko-azijski dobrovoljci i Bošnjaci koji su u njima vidjeli jedine prave i iskrene muslimane i borce za islam. Ostatak priče je, uglavnom, poznat.

U najkraćem, doktrinarno “mudžahedini” su rat u Bosni i Hercegovini smatrali “svetim ratom” (*džihad*), borbom protiv neprijatelja islama i muslimana, svoje učešće u njemu osobnom obavezom svakog pravovjernog muslimana, a širenje vjere (*da'va*) jednako važnom vjerskom obavezom. Te aktivnosti podržavale su i pratile i aktivnosti na “humanitarnom” planu kojima su se, naprimjer, humanitarnom pomoći ohrabivali da ispunjavaju vjerske dužnosti bez nužnih i velikih promjena. Sve to doprinijelo je svojevrsnoj popularizaciji “novog islama” i “novih muslimana” ali i vjerskog učenja – doktrine – koja je počela predstavljati prijetnju tradicionalnom islamu u Bosni i Hercegovini u vidu tolerantnog hanefitskog mezheba i maturidijskog akaida koji su stoljećima za sve balkanske muslimane bili jedini oblik islama koji su poznavali. Pojava nove prakse, nove tradicije i novih muslimana pretpostavljala je i pojavu novog izazova pred Islamskom zajednicom kao institucijom i svakim pojedinim vjerskim službenikom kao jedinkom, ali i predvodnikom džema'ata. Misionari su uglavnom bili Arapi, sa sobom su donijeli knjige i knjižice, mahom

prijevode sa arapskog, iz zemalja Zaljeva došli su novi, mladi alimi koji su govorili arapski što je slabo obrazovanim bh. muslimanima zvučalo kao blagodat, kao posjeta iz samog srca islama. Među onim obrazovanim ozbiljniju ulogu imao je novac.

Danas taj uvozni, "novi" i "čisti" islam koji općenito slovi kao "vehabijski", zanemarujući njihove unutarnje razlike koje su tolike da se odnedavno kolokvijalno govori o "dobrim" i "lošim" vehabijama, stoji nasuprot lokalnog, tradicionalnog i, po ocjenama većine uvozne *uleme*, heterodoksnog islama. "Neoselefizam" odnosno "povratak vjerovanju i praksi pobožnih predaka i prethodnika" koji su svojevremeno nudili kao jedini izvorni, pravi i legitimni islam za sve muslimane svijeta – bez obzira na činjenicu da se temelji na jednom od četiri sunnija mezheba, hanbelijskom, te stoga nikako ne može, ni teorijski, biti sveobuhvatan, odnedavno je, dovoljno znakovito napose, koordinirano u cijeloj zemlji, zamijenjen "neotradicionalizmom" u vidu mimikrijskog preuzimanja i nastavka tradicije Mladih muslimana.

Ne želim propustiti priliku, iako je to tema za zaseban ogleđ, da ovdje ne spomenem još jednu tendenciju među bh. muslimanima koja, od svoje pojave prvih godina poslije rata do danas, na način potpuno drukčiji od vehabijskog neoselefizma, nudi "neotradicionalizam" upakovan u neoromantičarsko, neoosmansko bratstvo bosanskohercegovačkog i turskog naroda, a u vidu "džema'ata" i "neotesavvufa", odnosno, "novih – starih derviških bratstava". Premda je i u ovom slučaju itekako riječ o vidu "političkog islama", tema je koja zaslužuje zaseban pristup i posebnu analizu.

Onoga trenutka kada se floskula "politički islam" pojavila u medijskom i akademskom rječniku uglavnom zapadnih politologa, sociologa i teoretičara religije, malo ko je sa sigurnošću mogao ustvrditi da uopće zna šta ona znači, a kamoli šta (sve) podrazumijeva. Sve ove tendencije i trendovi doprinose

reintegraciji "bosanskog islama" u širu sliku "globalnog islama" koja, na veliku žalost muslimana, uopće nije lijepa. U međuvremenu o pojmu i njegovim implikacijama napisano je mnoštvo članaka, sinteza i analiza, te prava mala biblioteka knjiga, a sam "politički islam" dobio je svoje destruktivne i stravične manifestacije pokazujući svijetu lice islama kakvo naša vjera nikada nije imala i, naročito, kakvo, doista, uopće ne zaslužuje.

Sve to, pojedinačno i objedinjeno u jednu oštricu, izravno ukazuje na činjenicu, koju bih istakao kao zaključak, da je islamizam, džihadizam novi tradicionalizam ili, da budem ekstremno slobodan "novi" ili "novotarijski islam" – svejednako kao i "neotesavvuf" – izum kojim se teorijski, pojmovno i praktično islam pokušava urušiti iznutra.

Za preventivno djelovanje odavno je kasno, ali nije prekasno za aktivnosti kojima će se štetnost djelovanja ovih i ovakvih skupina ograničiti samo na ovo vrijeme i na štetu koju su već nanijeli, a u cilju osiguravanja jasnije i perspektivnije budućnosti sljedećoj generaciji.

Nadamo se da nećemo zvučati pretjerano tendenciozno i pretenciozno ako ustvrdimo da se problem narušavanja tradicionalnoga islama, odnosno islamske prakse u sredinama poput Bosne i Hercegovine i unošenje novih trendova i vjetrova u zajednice kakva je Islamska zajednica u BiH, može usporediti sa rušenjem tradicionalnih društava i zajednica širom Sjeverne Afrike i Bliskog Istoka. Ne poznajući – ili, možda, poznajući – stvarnu prirodu država formiranih pomirenjem drevnih netrpeljivosti unutar plemenskih društava i njihovim ujedinjavanjem Zapad se u svome "demokratizirajućem" naletu ponaša poput slona u prodavnici stakla. Isto tako se u tradicionalnom bosanskom muslimanskom društvu i zajednici ponašaju i promotori i zagovornici neotradicionalizma.

Neki od poteza i postupaka sa najviše razine bošnjačkog političkog i vjerskog

života uz priznanja da “opasnost nije na vrijeme prepoznata” koliko god blago, ipak, ukazuju na svijest o potrebi preduzimanja konkretni(ji)h aktivnosti.

III

Najozbiljnije iskušenje sa kojim se suočio islamski svijet (*ummet* – ako se o postojanju ummeta više uopće može govoriti) a njegovi intelektualci prije svih, je činjenica da su politički interesi za čiju se realizaciju ne biraju sredstva, postali toliko dominantni da je sve što je primarne vrijednosti, sve što islam doista jeste, potisnuto u neki sporedni plan. Islam se predstavlja posvemašnjom isključivošću i redukcionizmom koji su prerasli u ideologiju sa najgorom mogućom posljedicom, terorističkim organizacijama koje se u svojim nedjelima pozivaju na islam. Uzroci i razlozi takvog stanja su, kao što smo već rekli, prilično duboki. Dovoljno je ponoviti da su muslimani, doista predugo, opterećeni frustrirajućim osjećajem vlastite bespomoćnosti, političke beznačajnosti i znakovitoj inferiornosti u usporedbi sa drugima – svima ostalim – što ih je okrenulo ka senzacionalističkom *simbolizmu moći*. Te tendencije, koje su u međuvremenu dosegle svjetske – globalne – razmjere i u vidu doktrinarnih elaboracija te, čak, dobile i ime, *teologija moći*, svoju će manifestaciju dobiti – i dobila je – u vidu ideoloških skupina i organizacija koje se predstavljaju da djeluju u ime islama pritom primjenjujući sve tipično nemuslimanske obrasce ponašanja i djelovanja koji svijetu prikazuju lice kakvo islam nikada nije imao – ekstremno odvratnim ponašanjem i djelovanjem oni islam predstavljaju kao asocijalnu, psihopatsku, sociopatsku vjeru zaostalih, neobrazovanih i anticivilizacijskih sljedbenika. Najgore od svega, normativni imperativi intelektualne suptilnosti islamske etičke tradicije potčinjeni su političkoj

probitačnosti i simboličkom pokazivanju i dokazivanju te stvarnom ostvarenju moći.

Tvorci javnog mnijenja i posjednici moći u zemljama čije politike imaju utjecaj ne samo na islamska društva nego i na svijet u cjelini, predugo i ustrajno su ignorirali i trivijalizirali univerzalistički, humanistički i kozmopolitski aspekt islama. Osim toga, miješanje regionalnih problema, ishodećih iz stvarne, ekonomske i strateške nestabilnosti, s pretpostavljenim kulturnim osnovama uz odstupanja sa zapadnim koncepcijama svjetskog poretka, rezultirao je trenutnim stanjem u kojemu je radikalizacija stavova, sredstava i metoda na svim stranama, jedini jezik koji razumiju i kojim komuniciraju pojmovima “islamizam” i “džihadizam” ukazujući na retrogradne pobude savremenih muslimana, iako te i takve pobude u islamu nikada, doista, nisu postojale.

Dakako, na ruku im idu i skupine koje svoje impulsivno vjerovanje pretvaraju u reaktivno djelovanje koje je, bez ikakve sumnje, daleko o bilo kojeg izraza autentičnih islamskih paradigmi ili prirodnog izdanka klasične tradicije; treba još jednom navesti da u osnovi, bez obzira na tvrdnje, nije riječ ni o kakvim islamskim radikalima nego upravo suprotno. Radikalni islam, treba to naglasiti, podrazumijevao bi radikalni *ahlak* (lijepi odgoj), radikalni *adab* (lijepo ponašanje) i radikalni *amel* (lijepa djela), a nipošto disonantne i agresivne načine mišljenja i djelovanja potpuno lišene uporišta u bilo čemu što se smatra civiliziranim, kulturnim, savremenim, a pogotovo islamskim; udaljeni od islamskih civilizacijskih tekovina i bilo kakvog duhovnog iskustva, oni islam pretvaraju u islamu neprirodnu dinamiku – dinamiku sile, straha i moći.

To je dovelo do definiranja islama kao ideologije nacionalističke zaštite i odbrane od “drugih” i “drugačijih među nama”, čime su se učahurili u vlastitu, iznimno reduciranu i primitivnu, viziju islama, a svijetu islam predstavili kao vulgarnu formu suprotstavljanja svemu što je drukčije. Umjesto da

islam bude ono što je oduvijek bio – etička / moralna vizija i perspektiva čovječanstvu, “islamisti” su ga učinili vlastitom antitezom. U tom mentalnom i aktualnom svijetu nema islama, to je *stalno stanje uzbune* u kojemu su dopuštena sva sredstva, a ostvarenje cilja: suprotstavljanja zapadnim, moderni(stički)m i antiislamskim trendovima, dopušta gaženje svih načela i svih vrijednosti.

Upravo ti strahovi doveli su zapadne sile u paradoksalnu situaciju da, nastojeći se riješiti trauma i naporedo s tim realizirati vlastite autokratske ciljeve, kompromitiraju vlastita demokratska načela i brigu za ljudska prava, a pod izgovorom borbe protiv “islamizma” i “džihadizma”, potkopaju izvornu demokratiju i, ironično, osiguraju uvjete za pojavu i argumente za djelovanje upravo tih “islamističkih” i “džihadističkih” skupina.

*Kako se suočiti s izazovima
savremenog svijeta*

Zapad je zbog svojih trauma, uzrokovanih vlastitom kolonijalističkom prošlošću, doista predugo strahovao od onoga što su oni definirali kao “islamsko buđenje”. Islam, doista, posjeduje urođenu tradiciju “buđenja” (*tedždid*) i “reformiranja” (*islah*), koja ukazuje na to da bilo koja i kakva procjena islamskog vjerskog buđenja potrebuje smještanje predmetnih reformi i ideja pokreta u njihov historijski i ideološki kontekst, opet mnogo širi nego što su to antizapadnjačke militantne grupe. Ipak, muslimani moraju biti svjesni da su konzervativne i autoritarne snage unutar islamskih društava stvarne, iako ne potpuno dominirajuće u islamskoj historiji, često podsticane kao reakcija na opazaj prijatniji opstanku islama. U ovom kontekstu, muslimani na Zapadu često osjete križarski mentalitet, koji je još uvijek, iako u dvadeset i prvom stoljeću, izuzetno snažan. Antizapadnjački trendovi militantnog islama, istinski potpomognuti zapadnim reakcijama na prijatnju, time su samo pogoršani.

Gruba politika sile i nadmoći nije efikasno primjenjiv metod kada se radi o velikim kulturnim i religijskim sistemima kakav je islam. Svako stereotipiziranje islama podrazumijeva propuste pri prepoznavanju izvornih intelektualnih i moralnih pretenzija islama, ali pomaže opravdavanju zadržavanja moći i globalne dominacije na strani zapadnih sila. Isto tako, ta opasna trivijalizacija koči neophodno potrebni dijalog između islamskih društava i zapadnih ideologija usredsređujući se na “ljudska prava”. Budući da islam obuhvata nekih milijardu i po jedinki, s oko 45 do 50 zemalja s muslimanskom većinom, s brojnim muslimanskim manjinama, čak i u zemljama kakve su Francuska, Britanija, Njemačka, SAD i Indija, to već predstavlja ozbiljan propust. Vrijeme u kojem islam ima samo jedno lice, lice terorizma, radikalizma, primitivizma, u kojem ni sami muslimani više ne razaznaju šta je istinska poruka Objave i dolaska Poslanika, mir neka je s njim i njegovim, u kojem su unutarnji neprijatelji opasniji od izvanjskih, od *haridžizma* naovamo, samo se ponavlja. Situacija na Balkanu, osobito u Bosni i Hercegovini, jedinoj balkanskoj i evropskoj zemlji s većinskim muslimanskim stanovništvom, vjerovatno je jedna od najkompliciranijih koje su uopće zamislive.

Dakle, ima li islam lice koje je u stanju ponuditi kao odgovor na vlastite unutarnje, gotovo nepomirljive podjele, kao i izazove koje pred njega stavlja savremeni svijet i njegovi vlastiti trendovi?

Kreatori novog svjetskog poretka, kojima uskogruda i krajnje reducirana forma islama iznimno odgovara – jer jedino tako imaju opravdanje vlastite politike – učinili su islamsku duhovnost, oličenu tesavvufom, sumnjivim i opasnim uvođenjem vjerovanja bliskih neislamskim u srce vjerskog iskustva te je to razlog zbog kojeg većina konzervativnih alima ne vole ni tesavvuf ni dervise, doduše, ima onih koji vole tesavvuf, ali ne vole dervise ili vole dervise, ali ne razumiju tesavvuf, i tako

dalje. Međutim, većina je, ustvari, svjesna da, u uvjetima neprestanih napetosti, tesavvuf, duhovnost, izvorna kreativna i konstruktivna opozicija kao umjerenija – srednja – forma islama ima vjerovatnoću dominacije, jedina kontraretorika i alternativa.

Kozmopolitska tradicija islama

Islam je vjera, sveobuhvatajući sistem i način života koji posjeduje vlastitu formulaciju univerzalnih ljudskih prava koja se svojim insistiranjem na ljudskom dostojanstvu, pravu na život i socijalno staranje, pravu na otpor tiraniji, kao i temeljnu jednakost među rasama i narodima, uopće, dakle ni po čemu ne razlikuje od zapadnih liberalnih koncepcija. Osnovni nesraz sa zapadnim tradicijama i jedan od najčešće prigovaranih segmenata pojavljuje se u vezi s ulogom žene, a islamske *agende* prava često su limitirane kojekakvim tumačenjem islamskih zakona, pri čemu, naprimjer, fraza “sukladno zakonu” može ljudska prava ograničiti na osobitu i osobnu formulaciju prihvaćenog *Šerijata*. Međutim, temeljni kulturološki trendovi razvijeni u islamu mogu biti kompatibilni s ekonomski pokretom, globalističkom kulturom kasnog 20. i ranog 21. stoljeća. Reformistički razvoj islamske misli također naginje ljudskim pravima uravnoteženim s ekonomskim pravima, socijalnom pravdom i kulturnim legitimitetom. U cilju demonstriranja ove tvrdnje neophodno je vratiti se i nanovo procijeniti nekoliko ključnih aspekata islama s, možda, svježije tačke gledišta.

Većina velikih religijskih, odnosno etičkih sistema, tvrde da su univerzalni za sve ljude, ne samo za određeno društvo u kojem su formulirani. Islamska usmena tradicija skrbi izreku: “Sve što je rođeno, rođeno je u zdravoj prirodi.” To implicira da okruženje pribavlja različite kulturne, kršćanske, jevrejske ili magijske zajednice, ali isto tako može se tumačiti u smislu indiciranja da je izvorna ljudska priroda kompatibilna

sa islamom. Zapadni će analitičar, dakako, takvu izjavu ponajprije protumačiti prije-tećom i arogantnom, u smislu da implicira da su svi ljudi predodređenjem i rođenjem muslimani, odnosno nedvojbeno poimaju da je islam istina, ali da su potom, naknadno, prekulturirani ka nižim istinama. Ideolozi i sljedbenici pojma prijetnje vidjet će u ovom izgovor za globalnu konverziju agresivno širenje islama, pa čak i za *džihad*, vjerovatno najčešće pogrešno tumačen pojam islamskog rječnika nepoznatih termina. *Džihad* može biti “džihad srca”, “džihad jezika”, “džihad ruku” i, samo pod određenim okolnostima, kada je ugrožen opstanak islama, samo u situaciji u kojoj i kada se islamu oduzme njegova nutarnja dimenzija, neposrednost, tesavvufsko iskustvo, džihad je svodiv na agresivni, spoljašnji domen, rat ili “džihad mača”. Pojam srodan pojmu *džihad*, *mu-džahada*, u tesavvufu, a temeljem predaje poslanika Muhammeda, mir neka je s njim i njegovim, da je veliki rat “ozbiljna borba sa pohotnom, strastvenom, osjetilima obuze-tom dušom”, moralno uzvišeniji nego mali rat protiv nevjernika, uzima se u značenju “ustrajnost u duhovnom životu”.

Kur'an ne dopušta upotrebu bilo kakve prisile u vjerskim pitanjima (Kur'an 2:256), dok su suprotne izjave koje impliciraju nezavršeni rat protiv nevjernika mnogo prikladnije primjenjive za rano doba muslimanske zajednice kada je ova bila u opasnosti od izumiranja. Isto tako, rani kontakt s kršćanima i jevrejima, još za vrijeme Muhammedovog, mir neka je s njim i njegovim, života, pokazuju da je vjerska tolerancija suštinska komponenta prakse i političkog života najranijeg islama. Kako primjećuje jedan od najznačajnijih zapadnih autora Bernard Lewis u *The Muslim Discovery of Europe*, “kršćanski stav prema islamu ispunjeniji je predrasudama i netolerantniji je prema islamu nego što je stav muslimana prema kršćanstvu.” Štaviše, historija modernih sekularnih zapadnih država u 19. i 20. stoljeću

natopljena je ratovima i nasiljem mnogo više razine nego što su ona zamišljena i provedena od najrevolucionarnijeg islama.

Suštinski sukob, onda, nije između humane demokracije i represivnog islama. Sukob je na razini vrijednosti, ljudske prirode i različitih pogleda građanskog poretka, pri čemu obje strane polažu pravo na univerzalističku potvrdu istine s ograničenim stupnjem tolerancije za različite pozicije. Većina glavnih kultura imaju univerzalne pretenzije na istinu, ali ovo se ne smije pomiješati s voljom za prisilnim uvjeravanjem ostalih u vlastita uvjerenja. Prije nego se reagira na ovakve pretenzije na univerzalne vrijednosti kao na prijatnu, bilo bi bolje istražiti i pokušati razumjeti ulogu tih vrijednosti u međunarodnom društvu. Ovo zahtijeva ponovnu ocjenu islamskih univerzalnih vrijednosti u njihovom modernom kontekstu u cilju razumijevanja njihovih stvarnih implikacija. Da bi se pristupilo ovoj vrsti dijaloga potrebno je rekonceptualizirati nekolicinu negativnih formulacija koje stereotipiziraju najveći broj rasprava o islamskoj kulturi. Iako su određeni misaoni tokovi i neki autoriteti unutar islamskog svijeta pokušali ograničiti neka područja dijaloga i debate, historijsko pamćenje također demonstrira to da se neophodno radi o tome.

Historijski pregledi islamskih društava, kao i teorijske formulacije tradicija kao i intencija islamske misli, sugeriraju da su neke ravni islamske kulture nedovoljno domišljene u zapadnim liberalnim izvješćima: islam je kozmopolitiska tradicija sa sinkretičkim elementima na razini kulture (a kao posebnost također posjeduje malo jezgro religijskih vjerovanja koja su univerzalno istinita i nepromjenjiva); islam je kompatibilan za interkulturalnu razmjenu pa i za razvoj znanosti i naučnosti pri čemu se mora imati na umu da je stjecanje znanja temeljna obaveza muslimana koji su obavezni znanje tražiti "čak i u Kini"; islam je tradicija koja nastoji uravnotežiti individualnu odgovornost i socijalnu pravdu; islam limitira

vlast i prava koje jedna osoba može neposredno imati nad drugom, posebno u oblasti ideja i vjerovanja, to jeste, nije striktno hijerarhijski. Pravi autoritet u mnogim tumačenjima islama isključivo je pravo Boga, Uzvišenog, a Muhammed, mir neka je s njim i njegovim, je bezgrješni Vodič. Prema nekim tumačenjima, *idžtihad* je obaveza muslimanskih učenjaka koji moraju prilagoditi primjenu božanskih istina svakom novom dobu; islam načelno podržava slobodnu trgovinu, ali osigurava i alternative forme socijalne, zajedničke potpore; islam posjeduje bogat unutarnji svijet vjerovanja i kulture koji se ne može uništiti spoljašnjim političkim nedaćama; islam posjeduje određene protodemokratske elemente koji mogu podržati demokratske i parlamentarne procedure. U djelovanju u uvjetima postojanja mnogo autoritarnije vlasti ti elementi postavljaju ograničenja i pozitivne moralne zahtjeve liderima i elitnim grupama društva. Rasprave u ovom domenu obrću se oko uloge *ummata*, međunarodne zajednice vjernika, i islamske koncepcije konsultacija (*šura*), u utjecaju na politički život, i u kreiranju konsenzusa temeljenog na solidarnosti; islam nije suprotstavljen multietničkoj, multireligijskoj državi u kojoj postoji određena praktična odvojenost religije i države, iako ne i između moralnosti i religije. Nije moguće na prostoru ovog relativno kratkog teksta detaljno raspraviti sve tačke. Umjesto toga, neke od ovih tema bit će stavljene u kontekst proučavajući ulogu tesavvufa u islamu, kao potencijalnog drugog lica koje islam može ponuditi svijetu u okruženju.

Tesavvufsko lice islama

Očevidno je da je islam višeslojan religijski, kulturni i politički kompleks s vlastitim formulacijama ljudskih prava i normama međunarodnog ponašanja. Određeni elementi u islamu, naročito tesavvuf, osiguravaju osnove za humanistički, individualistički pristup životu koje su u isto vrijeme elastične i otvorene za

cijeli niz kulturnih sinergija. Kao takvom, prava renesansa islama može osigurati pojačani stabilizirajući utjecaj za više nego ustalasani "islamski" i "ostali" svijet. Isto tako, tesavvuf je već davao, ali zahvaljujući svome ishodištu, koje je bezgranično i bezvremeno, doprinos kozmopolitskoj i pluralističkoj svjetskoj kulturi ni izbliza nije iscrpljen. Taj doprinos veliki je izazov i predmet nadmetanja ostalim civilizacijskim grupama, ali nipošto ne na način nasilja i rata. Islam može biti koristan sugovornik modernoj liberalnoj misli nudeći konstelaciju vrijednosti s jakom intelektualnom i moralnom tradicijom. Ta kontratradicija može Zapad podsjetiti na opasnost od prevelikog uspjeha u određenim područjima.

Temeljna pretpostavka sekularizma je da je materijalno blagostanje na ovom svijetu suštinsko izvoriste ljudske sreće. To materijalno blagostanje ne ostaje samo izvor, nego postaje i cilj napose, najveća je dilema sekularne kulture. Kako sekularno društvo napreduje od nižih razina materijalnog blagostanja prema višim, efikasnost postaje jedina preokupacija. Iz tog procesa slijedi da rast postaje Bog sekularizma, umjesto Boga milosti. Inflacija, njen smrtni neprijatelj je poput đavola. Pakao su visoke cijene, recesija i nezaposlenost, a raj ništa drugo do bogatstvo, izobilje, puna zaposlenost i dokolica. Kako ljudskim željama nema granice, nema mjesta odmora i smiraja u njihovoj težnji i neprekidnom traganju za ugodnostima. Što se više ima, više se traži. Koliko god vremena da se uštedi, ono se energično reinvestira zarad veće uštede vremena, dok ne ostane bez ičega. Cijelo njegovo biće podstiče ga i provocira na postizanje uvijek rastućih razina efikasnosti i materijalnog blagostanja, i ono što je počelo kao ispravna ideja, pretvara se u besmisleni trku.

Tesavvuf, kao domaća, eklektička i tolerantna forma islama zasigurno posjeduje unutarnju snagu i mogućnost doprinosa uspostavljanju stabilnosti. Štaviše, u 21. stoljeću, dobu trgovine i razmjene kultura, a imajući

na umu kobna savremena kretanja unutar i izvan islama, ali obavezno u neposrednoj vezi s njim, tesavvuf ima i u stanju je pokazati novo i pozitivističko lice islama.

Tesavvuf je u osnovi individualizirana, socijalno kritička forma islama koja se proširila svim najvećima područjima islamskog svijeta i u historijskom kontekstu igrao je važnu ulogu u unutarnjoj i vanjskoj politici mnogo većih i moćnijih carevina, sultanata i država, nego što su danas postojeće. Suštinski, tesavvuf je duhovna forma islama s naglašenim neposrednim odnosom između stvorenja i Stvoritelja, roba i Gospodara, intelektualno vjerovanje kao i praktičnu aktivnost; potonje se sastoji od savladavanja i oslobađanja prepreka u sebi te lišavanje njihove osnove i nemorala, zarad srcu postizanja slobode od svega što nije Bog i neprestana svijest o Njemu. Tesavvuf je put koji svojom unutarnjom dimenzijom upotpunjava pravnu i normativnu, izvanjsku tradiciju islama. Kako se radi o kozmopolitskom, egzo-ezoteričkom i sintetičkom aspektu islama, koji omogućava i osigurava pouzdan diskurs s drugim kulturama, tesavvuf je u stanju, u isto vrijeme, biti središnjim aspektom unutarislamskih, kao i bitan činilac u međunarodnim odnosima.

Zbog svoje prijemčivosti tesavvuf je često pokazivao osobenosti populističkog, narodnog pokreta, što mu je pomoglo preživljavanje uprkos kolapsku zvaničnih političkih sistema, a i daljem širenju islama, u vrijeme ekspanzije. Naprimjer, slom onovremenih halifata podstakao je nicanje novih državica, ali, to nije omelo napredovanje islama. Osnovni razlog bila je općeraširena i prihvaćena popularnost tesavvufa. Opadanjem središnje vlasti ljudi su se masovno okretali sufijima, Božijim ljudima, koji su podučavali ljubavi i samilosti kao putu duhovnog spasenja. Sufiji su ispunili potrebu vremena svojim insistiranjem na čistoti i pobožnosti i relaksiranom stavu prema formi i običaju. Oni su pobožne oslobodili okova ortodoksije i u njih ulili ljubav Božiju prema

Njegovim stvorenjima, kakva im je ranije bila nepoznata. Tesavvuf, koji je nezamisliv bez dosljednog poštivanja "slova zakona", punu pažnju poklanja poštivanju domorodnih tradicija, (ukoliko se one ne kose s temeljnim postavkama *Šerijata*), a čime dokazuje da je islamski liberalizam u stanju obuhvatiti i tolerirati i njihov individualizam. Postoje brojni naporedni koncepti u tesavvufu koji su zamislivi i u drugim tradicijama. Kako su sva načela koja obrazuju osnovu sufijskih uputa utemeljena na Kur'anu, nemoguće je tesavvuf povezati sa bilo kojom religijom izvan islama. Ipak, traganje za shvatanjem i apstraktnom spoznajom stvarnosti, univerzalna je potraga, od samoga počela čovječanstva, pa će se, isto tako, ta potraga i nastaviti. Historija nam pokazuje da svaki narod i religija ima vlastiti način izražavanja univerzalnog duhovnog traganja.

Tesavvuf insistira na svijesti i svjesnosti Stvarnog (bitno različitog od iskrivljenog poimanja onoga što se danas naziva stvarnim u svakodnevnom životu) putem izvorne spoznaje sebe i "zastora" koji čovjeka odjeljuju od iskustva Istine. U isto vrijeme to je traganje za izvornim Postojanjem, što može sugerirati i naglasak na individualizam, kakav pristup slični zapadnom humanizmu. Također insistira na suosjećanju jednog ljudskog bića prema drugom, bez obzira na sve njihove razlike, što napose dokazuje njegovu pozitivnu političku dimenziju, iako nezainteresirani za državne poslove, sufiji su imali dubok utjecaj na muslimansku politiku. Oni su humanizirali njegovu strogost i reducirali kritična područja između religije i politike. Islamu su dali širu osnovu. Pragmatični i humanitarni elementi tesavvufa nalaze se u deset načela ispravnog ljudskog ponašanja i vladanja hazreti Pira Abdu'l-Kadira El-Gejlanija (1077–1166):

1. Nikad se ne zaklinji Bogom.
2. Nikada ne izgovaraj laž, makar i u šali.
3. Nikada ne krši obećanje.
4. Nikada ne proklinji, nikoga.

5. Nikada nemoj nikoga povrijediti.
6. Nikada nikoga ne optužuj za nevjerstvo.
7. Nikada nemoj biti na strani ičega grešnog.
8. Nikada nemoj biti drugom na teretu.
9. Nikada ne prihvataj ništa od ljudskih bića – Bog je jedini Opskrbitelj.
10. U drugima traži dobre strane, a ne loše.

Ovi koncepti, naravno, povezani su sa središnjom idejom tesavvufa, ljubavlju (*mehabba*), u kojoj je "trojstvo Zaljubljenik, Ljubljeni i Ljubav" utemeljeno na Gospodarevoj svemilosti i ljubavi.

Što se tiče "ženskog pitanja", koje je jedan od izgovora za negativni stav Zapada prema islamu, unutar sufijske tradicije postoji širok prostor za neovisnu ulogu žene nego u bilo kojoj drugoj interpretaciji islamske jurisprudencije. Većina islamskog svijeta, pod snažnim utjecajem tesavvufa, naginju manje strogoj interpretaciji propisa o javnoj ulozi žene – žene rade i putuju javno i obavljaju brojne i značajne dužnosti u društvu kojem žive. Tesavvuf također dozvoljava značajan raspon socijalnog kritičizma, izraženog bilo šaljivim pričama, satirom ili posebnim edukativnim aktivnostima. Ovakva pozicija dopušta grupama pod sufijskim utjecajem veću sposobnost odupiranja autoritarističkim zloupotrebama islama zarad ozakonjivanja dominacije društvom. Nadahnuti uzvici (*šetabet*) sufija, istina, nisu neophodno konformistički, ali se o sufijskoj tradiciji ne smije suditi na isti način kao o svakodnevnim sentimentima.

Tesavvuf još uvijek na mnogo načina podupire svakodnevnu formu islama koja se živi u selima i gradovima islamskih društava, što je trend koji se nastavlja i danas u privatnosti malih zajednica, čak hiperprodukcijom sufijske literature (što znači da postoji zainteresirana publika), ali i akademskih rasprava. Svojom ljubavlju prema muzici, plesu, poeziji, pripovijedanju i humoru, tesavvuf je pomogao nastanak snažne kulture. Ovako predstavljene sufije

su Zapadu poznati pod imenom “derviši”, čiji obredi poput zikra i vježbi disanja vode stanju zanesenosti (*vedžda*), namijenjenom isključivo približavanju Bogu. Osobita didaktička sufijska forma jesu humoristične, ali poučene priče, naprimjer: “Neki mudrac postao je poznat po svojoj neortodoksnoj prezentaciji činjenica i njihove argumentacije. Donesena je odluka da ga se stavi na probu, kako bi vlasti mogle odlučiti da li on predstavlja opasnost po javni red ili ne. Toga dana predviđenog za njegov ispit on je ujahao u sudnicu na magarcu, jašući ga naopako, odnosno leđima okrenut u smjeru jahanja. Kada je došlo vrijeme da i on progovori, upitao je kadiju: ‘Kada me pogledate, šta vidite, kako sam okrenut?’ Kadija reče: ‘Okrenut si u pogrešnom smjeru.’ ‘U krivu si’, reče mudrac, ‘jer, s moje tačke gledišta, ja sam okrenut u pravom smjeru, a magarac je taj koji je okrenut naopako.’”

Tesavvuf kao alternativa

Dakle, tesavvuf osigurava organizacionu formu koja garantira solidarnost, nadu, lično i kolektivno dostojanstvo individue i zajednice, privatnost doma, pravo na socijalnu pravdu i ogromnu većinu tekovina zapadne, takozvane liberalne demokracije pa i nešto povrh svega toga. Tesavvuf se, naime, otima bilo kakvom pokušaju uske determinacije.

Tarikati ili derviška bratstva su preživjela sve pokušaje zabranjivanja djelovanja, progona do zatiranja, i još uvijek imaju znakovit utjecaj u cijelom islamskom svijetu, te, čini se nasuprot aktuelnom radikalizmu, predstavljaju alternativu i perspektivu u savremenim političkim kretanjima, ne samo brojem pripadnika, sljedbenika i simpatizera nego prije svega političkim stavom koji svoje duboko ukorijenjeno ishodište ima u Kur'anu i sunnetu Allahovog Poslanika, mir neka je s njim i njegovim, i vlastitoj doktrini, napose. Pripadnici tarikati Kadirijske i Čistijske (koje su *kol*, ogranak kadirijskog tarikata) s neposrednim političkim angažmanom, te Suhravardijske i Nakšibendijske,

gotovo od samog svoga nastanka, pružali su svoju pomoć upravljanjima islamskim zemljama korisnim savjetima vladarima. Aktivnost je Nakšibendija danas vidljiva i po broju publikacija i izdanja na velikom broju jezika kojima govore muslimani. Modernim sufijama internet nije stran, čemu kao potvrda služi broj internet resursa kojima promoviraju svoj red, kroz rad i djelovanje, ali i stav prema savremenim političkim kretanjima.

Samo djelimičan cilj je “dovođenje (ili bolje odvođenje) tesavvufa na Zapad”, gdje, dovoljno ironično napose, postoji više mogućnosti i slobode za život i djelovanje, bez prijeteće militantnog i radikalnog “islama” sa svim njegovim eklektičkim i protukonformističkim elementima. Izjava jednog nakšibendijskog šejha to dovoljno slikovito ilustrira: “Mi ne živimo na Istoku niti na Zapadu, mi ne učimo na Sjeveru niti podučavamo na Jugu. Mi se prema svijetu ne odnosimo na taj način, ali smo prinuđeni tako govoriti.”

Elastičnost sufijskog način socijalnog života moguće je osjetiti u nekim, naizgled, očevitim paradoksima. Nekolicina sufijskih strateških pristupa životu jedinke korišteni su svjesno kao pomoć preživljavanju i opstanku islamske kulture u uvjetima stalnog pritiska. Dva su naročito zanimljiva: “neprimjetnost u gomili”, odnosno “usamljenost u društvu”, te “putovanje bez konačišta”, koji muslimane podsjećaju da je unutarne putovanje mnogo važnije nego bilo kakvo spoljašnje stanje. Drugim riječima, sufijski put je ostati u ovome svijetu, živjeti očeviti, svakodnevni život, u skladu sa normama modernog društva, a istovremeno i svejednako voditi izuzetno aktivan unutarnji život neprimjetan ostatku svijeta. Objedinjene, te strategije strukturiraju psihološko i socijalno trajanje.

Tesavvuf je uvijek predstavljao reakciju protiv autoriteta, intelektualizma i kvaziuleme – čineći se tako idealno odgovarajućim običnim ljudima. Tesavvuf se održao među muslimanima pod izuzetno teškim okolnostima. Sufije

su prakticirale umjetnost samoizolacije od tlačitelja bez potrebe pokušavanja njihovog zbacivanja sa vlasti, i njihovog upornog odbijanja da se uključe u političke partije.

Napored koncept koji se razvio u nekim sufijskim grupama bio je ideja nezainteresiranosti prema pozitivnom ili negativnom stavu ljudi u lokalnoj zajednici. To je podrazumijevalo prikrivanje vrlina kao i poroka te potpunu indiferentnost prema tuđem mišljenju, što je trend, riječima srednjovjekovnog književnog jezika rečeno: "Sufi ne posjeduje ništa niti išta posjeduje njega". Takvom politikom izbjegli su upetljavanje u političke debate, a i osigurali "nevidljivo" djelovanje u društvu, bez skretanja pažnje na vlastite aktivnosti. Takva gledišta mogu se povezati unatrag sa tradicionalnim svjetonazorom temeljenim na unutarnjim resursima: "Svako načelo usmjerava osobu putem prepoznavanja suštine u njemu, suštine skrivene iza koprena promjena i zastora nesigurnosti. Cilj i svrha svakog inteligentnog živog bića treba se tražiti u uspostavljanju istinitosti stabilnog mira i neuznemiravanog preživljavanja, konačnog cilja traganja. Da bi se postigao ovaj cilj, čovjek se mora osloboditi iz zatočenja u granicama promjena i pronaći put povratka suštini vlastitoga bića i pronaći vrelo beskonačnoga znanja u njoj."

Oslanjanje na unutarnje resurse naporedo je s drugim dvjema tradicijama. Prva je od njih pojam "sjećanja, spominjanja", najradije, svjesnosti (*zikr*), koje za sufije može voditi poništenju (*fena'*) svih ovosvjetovnih i ljudskih karakteristika. To ima za svrhu potpuno utapanje u Bogu i lično iskustvo bliskosti božanskoga, iako bi Al-Gazali odbacio upotrebu pojmova "nerazdvojjivost", "jedinstvo", ili "povezanost" za ovo iskustvo. Iz ove perspektive, sve forme ljudske patnje i političke dominacije prolazne su i poništavaju se pred jedinom istinitom pobjedonosnom stvari, Bogom i Njegovom ljubavi, jer *fana'* podrazumijeva koncept odbacivanja sebe i svijeta zarad omogućavanja poništenja u Bogu.

Druga je tradicija prikrivanje ili skrivanje vlastitog vjerovanja i vjere u cilju izbjegavanja proganjanja ili pogubljenja. Općenito, sufijima je naloženo da ne traže mučeničku smrt, te da prakticiraju *tekijet* (*tekijah*), to jest, oprez. U ekstremnim uvjetima oni mogu čak i zanegirati pripadnost islamu, bez da se to smatra grijehom. Neprestana angažiranost sufijskih vođa u molitvi i meditaciji znači da je on neprestano "mobiliziran", angažiran u neprestanoj duhovnoj i mentalnoj koncentraciji. Za sufiju sva ovozemaljska carstva konačno su bespomoćna i nevažna pred univerzalnim poslanstvom i pred Božijom voljom – iskreno povjerenje (*tevekkul*) dovoljno je za pretvaranje straha u nadu. Ustvari, unutarnja iskvarenost i grješnost stvari su kojih se treba bojati više nego izvanjskog ugnjetavanja. U očekivanju budućeg suda vrijeme je uvijek na strani islama i njegovih zagovornika.

IV

*Post scriptum: šta je, onda, islamska tradicija?*¹

Islamska tradicija nije statično, mumificirano naslijeđe kompleta ispraznih intelektualnih paradigmi, nedostatnih i nedoraslih odgovoru zahtjevima savremenog doba; (islamska tradicija) nije prazno obećanje bez praktične vrijednosti; (islamska tradicija) nije prekruta i bez osnovnih, učinkovitih i dinamičkih karakteristika koje joj omogućavaju ne samo preživljavanje nego korekturu racionalističke modernosti. Islam je ne samo sposoban biti kompatibilan sa svim modernističkim izazovima nego je taj modernizam uveo u praksu prije skoro petnaest stoljeća postavljajući

¹ Edin Urjan Kukavica, *Savremeni (kvazi-tradicionalistički) izazovi autohtonom islamu: suprematizam i puritanizam u islamu našeg vremena*, (izlaganje sa naučnog skupa o temi: "Sufijski put ljubavi i društvene promjene", oktobar, 2015, Stolac, Bosna i Hercegovina.

mjerila, kriterije i uvjete uspješnog, bogougodnog i svjesnog življenja na ovome svijetu. Svaka strategija protivna ovoj – a naročito apologistička – kao i stoljetni vakuum u postojanju jedinstvenog autoriteta makar za većinu islamskog svijeta, ne samo da se ne može nositi sa izazovima savremenog življenja nego i znakovito doprinosi osjećaju posvemašnje zbuđenosti muslimana, “ko” i “u čije ime govori” i “ko je, doista, u pravu?”

Islamske zakone nisu uspostavljale države nego pravnici sporim, kreativnim, dijalektičkim procesom te su, tradicionalno, islamske pravne institucije uveliko, mada ne posve, decentralizirane, a islamska epistemologija tolerira, čak promovira, pluralizam mišljenja i različitost škola misli. Klasični islam je razvio poluautonomne pravne institucije i teologije o kojima su govorili i koje su komentirali kvalificirani pravnici i teolozi koji su se povremeno razilazili u nekim pitanjima koja nemaju nikakav utjecaj na svakodnevno življenje, ali su uvijek bili složni oko osnovnih postavki ili, makar, osnovne postavke – tevhida. Samo je tako prefinjen i human sistem kakav je sistem vakufa bio u stanju uspostaviti i održavati složenu obrazovnu i vaspitnu mrežu medresa i tekija, koje su izrodile nenabrojivo mnoštvo muslimanskih intelektualaca koji su iznjedrili neopisivo bogatu intelektualnu i duhovnu tradiciju.

Čovjek u islamu nije “posrnulo biće”, a njegovo postojanje na Zemlji nije zatočeništvo na koje se osuđen zbog svoga edenskog grijeha. Čovjek je Božiji namjesnik na Zemlji kojemu je povjeren časni zadatak i uzvišena misija najprije naseljavanja Zemlje u skladu sa Božijom božanskom odredbom i zapoviješću, a odmah potom i skrbi i odgovornosti za sve što je na njoj od Boga, Uzvišenog, stvoreno. Taj ovosvjetovni zadatak, zemaljsko određenje čovjeku služi kao platforma – referentna ravan – s koje cijeni vlastiti status kao uzvišeniji od melekansko, ukoliko se ponaša u skladu za Božijim zapovijestima i zabranama, odnosno,

uniženiji od šejtanskog i hajvanskog, ukoliko se odrekne Istine i preda i izgubi u nenabrojivim ljepotama i čudima ovosvjetskog stvaranja.

Bog, Uzvišeni, je čovjeka stvorio po nekoliko stvorenjskih osnova od kojih su najznačajniji: 1. Prirodno određenje (*fitret*), da bude čovjek, da žudi za svojim Stvoriteljem, da robuje svome Gospodaru i da teži povratku Njemu, Uzvišenom, u stanju čistote u kojem je došao na ovaj svijet; 2. Karakterom (*tabiat*) i 3. Predodređenošću (*mešreb*). Slijedi da Bog, Uzvišeni, poznaje stanje i situaciju, narav i prirodu, njegove potrebe i slabosti bolje od čovjeka. Sklapajući primordijalni Ugovor (*misak*) Bog, Uzvišeni, Se obavezao čovjeku da neće zaboraviti niti zanemariti ni njega ni njegovo potomstvo ni nakon što ga spusti na Zemlju i dodijeli mu dužnost Njegovog namjesnika: obećao mu je Njegovu uputu i znakove (*ajat*) “...pa ko Moju Uputu bude slijedio, za njega nema bojazni niti će ožalostiti se” (Kur’an 2:38), te “...ko za Mojom Uputom krene, neće zalutati ni zlopatiti se” (Kur’an 20:123).

Božija Uputa i Znakovi su islam (predanost samo Jednom, Jedinom Bogu) kao vjera na što su pozivali svi Njegovi poslanici i vjerovjesnici od prvog, Adema, mir neka je s njim, do posljednjeg, Muhammeda, mir neka je s njim i njegovim. Samo slijedeći Uputu čovjek je u stanju ostati ustrajan i nepokolebljiv u svim situacijama, osjetljiv, zadovoljan i “zdrav”, što će mu, zauzvrat, omogućiti da se usresredi na dosljedno i nepokolebljivo robovanje (*ibadet*) njegovom Gospodaru svim i svakim djelom, riječi i misli. U konačnici, to je jedina misija, razlog i svrha stvaranja čovjeka: “Džine i ljude stvorio sam samo zato da robuju Meni” (Kur’an 51:56). S druge strane, u slučaju čovjekovog odricanja i odbacivanja Božije Upute i vodstva, pobune protiv Boga, posljedice su fatalne. U Kur’anu Časnom se kaže: “A oni koji ne budu vjerovali i budu poricali Naše znamenje – takvi su pripadnici Vatre i zauvijek u njoj boravit će!” (Kur’an 2:39), i “A ko se

okrene od Moje Opomene – zaista, bijedan život imat će i kao slijepca oživjet ćemo ga na Danu sudnjemu” (Kur’an 20:124).

Čovjek je stvoren kao socijalno biće obdareno slobodnom voljom, ljubavima (strastima) i emocijama (osjećajima), koji ga mogu povesti i dovesti do najviših (duhovnih) visina ili ga, pak, srozati u najniže nizine. Čovječanstvo – svi ljudi – su, ustvari, rodbina, da ne kažemo porodica, potomci jednog čovjeka i jedne žene, istog porijekla, svrhe, razloga postojanja i misije; podijeljeni su na rase i narode samo da bi se međusobno upoznawali, učili jedni od drugih i surađivali u različitim poslovima, međusobno se razlikujući samo po stupnju vjerovanja – ispravnosti, pravednosti i bogobožnosti – a nipošto da bi ratovali jedni protiv drugih, međusobno se ubijali i pljačkali, da istražuju svjetove i u okvirima Objave – dopuštenog i zabranjenog – živjeli prikladno, ugodno i smisleno koliko god je to moguće, te stvarali kulture i civilizacije. Međutim, čim je ta univerzalna ravnoteža ostvarena i uspostavljena, očekivano, čovjek je počeo zastranjivati, lutati i neminovno degenerirati, a s njim i njegovo neposredno okruženje. Allah, Uzvišeni, o tome kaže: “Ljudi, od jednog muškarca i jedne žene Mi

smo vas stvorili, te vas narodima i plemenima učinili da biste se međusobno upoznawali; sigurno je među vama najčasniji onaj ko je najbogobožasniji; Allah je Sveznajući i dobro Obaviješteni” (Kur’an 49:13), te “Jedno od znamenja Njegovih je to što Nebesa i Zemlju stvori, što se razlikuju boje i jezici vaši – u tome zaista jesu znamenja za one koji su učeni” (Kur’an 30:22).

Islam, a naročito njegova duhovna dimenzija, tesavvuf, sa svojim jedinstvenim tevhidskim svjetonazorom insistira na bratstvu ljudi, posebno muslimana, te ih uspoređuje sa zidovima čija čvrstina počiva na međusobnom oslanjanju cigala jednih na druge; oni bi trebali biti poput čvrste građevine čiji malter je vjera koja ih objedinjava i osnažuje pri čemu svaki dio, na svoj način, doprinosi čvrstini cijele građevine, a koja, u konačnici, nije puka masa cigala i maltera nego živi organizam. Muslimani se na jedinstvo (*tevhid*) pozivaju i nenabrojivim mnoštvom predaja koje se prenose od Allahovog poslanika Muhammeda, mir neka je s njim i njegovima, uspoređujući se sa organizmom kojega ne može da ne boli stanje bilo kojeg njegovog dijela, jer ubod igle u vrh najmanjeg prsta osjeti cijeli organizam i pati sve dok problem ne bude riješen i bol otklonjen.